

Sjećanje na zagrebačku i koprivničku sinagogu

Siuc, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:125266>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU

Ines Siuc

Sjećanje na zagrebačku i koprivničku sinagogu

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, izvanredna profesorica

Zagreb, rujan 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD
2. SINAGOGA I SJEĆANJE
3. ZAGREBAČKA SINAGOGA
4. KOPRIVNIČKA SINAGOGA
5. GRAD, NJEGOVE ZAJEDNICE I SJEĆANJE NA NJIH
6. LITERATURA

UVOD¹

Sinagoge u Hrvatskoj postoje otprilike od doba kada Židovi postaju ravnopravni građani, 1781. godine Ediktima Josipa II o toleranciji. Iako su Židovi u Hrvatskoj živjeli i prije, u 18. stoljeću dobili su prava koja prethodno nisu imali i stoga njihov društveni i kulturni život kao i sudjelovanje u trgovini i razvoju gradova dobiva maha od tog stoljeća nadalje.

Ovaj je razvoj i suživot, koji se približavao asimilaciji, prekinut Drugim svjetskim ratom. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, najveći je broj židovskih zajednica u Hrvatskoj izbrisan. Sa zajednicama nestali su i prostori koje su zajednice svakodnevno koristile. Tako se ovaj rad fokusira upravo na sinagoge. Sinagoge su za vjerski i društveni život židovskih zajednica neophodne. Njihovo uništenje zato je nerijetko simbol holokausta. U ovom radu ću se zato fokusirati na dvije sinagoge, onu u Zagrebu i onu u Koprivnici. Poznavateljima ovih gradova bi se ovo moglo učiniti neobičnim jer su možda svjesni da sinagoga u tim gradovima nema, ili se nalaze u sklopu općina – dakle, nisu izdvojeni prostori niti mjesta sjećanja. Prostori o kojima ću govoriti prostori su bivših sinagoga. U Zagrebu je riječ o Praškoj ulici 7 koja danas služi kao parkiralište, a u Koprivnici je riječ o Svilarskoj ulici u kojoj tik do Glazbene škole stoji koncertna dvorana u obnovi, a bivša je koprivnička sinagoga. Govorit ću o ovim bivšim sinagogama iz dva razloga. Kroz sinagoge ću skrenuti pažnju na zajednice koje su nekad koristile te prostore. Naime, židovske zajednice u ovim gradovima neodvojive su od povijesti samih gradova, i stoga su značajne za proučavanje ovih urbanih sredina uopće. Lavoslav Šik² je čak ustvrdio da bi «napisati cijelu povijest zagrebačkih Židova bilo isto što i napisati povijest grada Zagreba» (prema Kraus 2000:6). Slično je točno i za Koprivnicu u kojoj je židovska trgovina dugi niz godina bila baza ekonomije.

Sinagoge su, u ovom kontekstu, mjesta sjećanja, upravo na sve ove stvari, odnosno na te zajednice. Pri tome, važno je primijetiti da mjesta sjećanja, kao i ove sinagoge, imaju svoju materijalnu i nematerijalnu ili simboličku stranu. Pri tome se

---

¹ O ovoj sam temi već pisala u kraćem članku objavljenom u studentskom časopisu Diskrepancija, u dvobroju 22/23 za 2019. Godinu, a pod naslovom «Sjećanje na zagrebačku sinagogu: Praznina koju (ne) osjećamo?».

² Ugledni odvjetnik židovskog porijekla, cionist, kolekcionar sa jednom od najvećih kolekcija knjiga u Jugoistočnoj Europi.

materijalnost odnosi na fizičku pojavnost, na «topografska mjesta [kojima je] bitna njihova lokacija, ukorijenjenje» (Nora 2007:162). Kod sinagoga u Zagrebu i Koprivnici, njihova je materijalnost, mjesto na kojem su stajale, poznato te je moguće na ta mjesta fizički otići. Postoji li tamo građevina i u kojoj je namjeni prostor ovisi o gradu u kojem se nalazite. No oba mjesta imaju simboličku komponentu (usp. Nora 2007.). Simbolička je strana ovih mjesta sjećanja ne sjećanje na zgradu, već sjećanje na zajednicu o kojoj govore. Osim što nam povijesti ovih zajednica govore o povijesti ovih gradova, židovske zajednice u Zagrebu i Koprivnici zajednice su koje su vodile bogat kulturni i društveni život, i njihov je nestanak i stradavanje u holokaustu nepravda koja se ne može ispraviti, ali o kojoj se može govoriti. Tako ovaj rad i pozivanje na mjesta sjećanja uslijed toga, ima za cilj oživjeti priče i mjesta koja pripadaju Zagrebu kakvog više nema, Koprivnici kakve više nema. To su gradovi koji su sa gubitkom židovskih zajednica, ili njezinog velikog broja, izgubili na svojoj različitosti i multikulturalnosti. To su priče koje smatram prevrijednima da bi bile zaboravljene.

Priča o zagrebačkoj sinagogi priča je o vidljivosti kroz nevidljivost, o prisustvu kroz odsustvo. Usporedno, priča o sinagogi u Koprivnici umješta se u ostatke zgrade koja je nekada bila židovsko mjesto okupljanja te je svoju namjenu mijenjala od kraja Drugog svjetskog rata do danas nekoliko puta. Zajedničko ovim mjestima je da se njihova simbolička imaginacija zadržava unatoč tome što su židovske zajednice svedene na ostatke ostataka, a zgrade su srušene i privremeno prenamijenjene te u procesima trajne prenamjene. Ovo ću pokazati kroz istraživanje provedeno polustrukturiranim intervjuima sa pripadnicima židovskih zajednica u Zagrebu, razgovorom sa umjetnikom koji je djelovao u Zagrebu i Koprivnici, Antoniem Grgićem, te kroz iskaz Lidije Vranar, profesorice povijesti u Koprivnici. Obilato ću se poslužiti i literaturom o Židovima koju su najčešće pisali sami Židovi kako bih došla do njihovih sjećanja na sinagoge. Kroz umjetničke prakse, podučavanje o holokaustu i iskaze članova zajednica, tj. Židova, govorit ću o povijesti i nestanku sinagoga te o tome na koje je načine to sjećanje još prisutno. «Slike prošlosti i prikupljeno znanje o prošlosti (...) prenose se i održavaju (manje ili više) ritualnim predstavama» (Connerton 2004:9) i svaka od nabrojanih stavki nastojat će to pokazati.

SINAGOGA I SJEĆANJE

Židovstvo poznaje dva tipa svetišta, hram i sinagogu, a oni se «razlikuju povijesnim, vjerskim, kulturnim i arhitektonskim određenjima» (Knežević 1999:121). Hram je «središnje nacionalno svetište», a «nastaje i nestaje sa židovskim kraljevstvom i njegovim političkim i religioznim središtem Jeruzalemom» (ibid). Hram odlikuje «najviša i vječna» svetost «jer ga je, prema Bibliji, stvorio i posvetio Bog kao svoje boravište među izabranim narodom» (ibid). Uništenje hrama 70. godine n.e. označilo je promjenu u religijskim obredima judaizma jer se samo u hramu mogao odvijati obred žrtvovanja. Tada nastaju sinagoge. Sinagoga je, «prema Talmudu, 'malo' svetište» (ibid). Nije predviđeno da ima istu funkciju kao hram već «služi pobožnosti *općine, kehile*» i ona je «oblik zajedništva u doba gubitka države» (ibid). Ona ne služi samo kako bi zamijenila hram već je «novi i drukčiji oblik, uvjetovan izmijenjenim političkim i društvenim prilikama» (ibid). Bogoslužje se više ne odvija kroz žrtvovanje već kroz obrede i zakone sadržane u Tori. Sinagoga, u početku, «ne pretpostavlja neki određeni prostorni oblik, nego samo izolirano mjesto za grupu koju čini najmanje deset odraslih muškaraca» (Knežević 1999:122) ili minjan. Sama riječ sinagoga pojavljuje se kasnije od prvih arheoloških potvrda izgrađenih sinagoga, u grčkom prijevodu Biblije. Sinagoge su se nazivale raznim imenima: zborište na otvorenom, skupština, bogomolja, učilište. Njeni različiti nazivi ukazuju na to kako «sinagoga od početka služi za više namjena» (Knežević 1999:124). Vrlo je važno za daljnje razumijevanje sinagoga imati na umu da «u dijaspori sinagoga sabire i najvažnije socijalne i kulturne sadržaje života općine» te «ostaje čuvaricom vjere, tradicije, pamćenja i temeljem opstanka postojano napadanog i ugrožavanog židovskog identiteta» (Knežević 1999:124). Zbog svoje uloge u očuvanju vjere i identiteta, sinagoga se nerijetko smatra simbolom zajednice i glavnim okupljalištem zajednice. Moderne sinagoge imaju «dodatne društvene, rekreacijske i filantropske programe, ovisno o zahtjevima vremena»³. Osim toga, sinagoge su uvijek i odraz financijske moći zajednice. Sama gradnja sinagoge ukazuje na to da si zajednica tu istu može priuštiti, a izgled sinagoge govori o materijalnom statusu te o identitetu zajednice. Snješka Knežević smatra kako se «u nedostatku autohtonog židovskog arhitektonskog izraza i povijesnih uzora, poruka sinagoge (...) formulira oblicima drugih tradicija sakralne i profane arhitekture» (Knežević

---

³ <https://www.britannica.com/topic/synagogue>

1999:126). Kako u vrijeme izgradnje najvećeg broja sinagoga nema dominantnog stila epohe, «štoviše, stil historicizma je pluralizam» (ibid.), smatra da uklapanje orijentalnih elemenata i stilova u vanjski izgled sinagoge «upozorava na neeuropsko porijeklo judaizma i naglašava njegovu samosvojnost» (ibid.). Takvo tumačenje možda ima dobro uporište, ali smatram kako ne treba zanemariti da je pluralnost historicizma tražila da se poseže za novim i starim arhitektonskim stilovima. Poziv na pluralnost doveo je do toga da se neki arhitekti okrenu neobičnom, nesvakidašnjem stilu kakav je bio maurski stil u kojem se zatim počinje graditi niz sinagoga – pa i neke u Hrvatskoj. Neomaurski stil, po mom mišljenju, manje je ekspresija drugotnosti, a više ekspresija modernosti i progresivnosti zajednice. U Hrvatskoj, Židovske zajednice koje grade sinagoge imaju financijske mogućnosti dobiti moderne građevine koje ih prikazuju kao samodostatne, imućne i organizirane te to i čine.

Međutim, uslijed Drugog svjetskog rata, sinagoge – kao i druga židovska imovina – devastiraju se i nestaju sa mapa grada. Od same židovske zajednice, za vrijeme holokausta je u «Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1945. ubijeno između 75% i 80% članova židovske zajednice»; «drugim riječima, tek je svaki peti Židov dočekao 1945. godinu» (Goldstein 2001:20). Rušenje sinagoga – a pogotovo one zagrebačke – «povijesni je simbol tragedije Židova Zagreba i Hrvatske» (Kraus 2001:3). Sinagoge kao simbol stradanja upućuju na to da se mjesta na kojima su te sinagoge stajale zadržavaju u sjećanju.

Sjećanju na sinagoge pristupam kao sjećanju vezanom podjednako za zajednicu i mjesto. Pri tome mjesto definiram u duhu takozvanog «prostornog obrata»; mjesto kako ga shvaćaju Čapo i Gulin Zrnić, kao «kulturnu konstrukciju», čime se «otvaraju (...) pitanja kako se fizički prostor transformira u simboličko mjesto, kako se prostor značenjski oblikuje, koji su procesi stvaranja mjesta i kakvog su značenja prijepori oko prostora» (2011:10). Prema istim autoricama, mjesta su «politizirane, kulturno-relativne, povijesno-specifične, lokalne i mnogobrojne konstrukcije» (Čapo i Gulin Zrnić 2011:10). Mjesta na kojima su stajale sinagoge su danas simbolički prostori sinagoga, s obzirom na to da njih više nema. Ovo je podjednako točno za sinagoge koje još uvijek imaju svoje materijalno prisustvo u prostoru, na mjestu, kao i za one koje su u potpunosti fizički nestale. Mjesta sinagoga postaju mjesta sjećanja.

Lieux de Memoire, ili mjesta sjećanja, «ponajprije su ostatci, ultimativni oblik u kojem preživljava komemorativna svijest u povijesti koja sjećanje treba jer ga se

odrekla.» (Nora 2007:143). Pierre Nora smatra da su mjesta pamćenja posljedica sve veće težnje prema arhiviranju, odnosno da su odjek takozvanog arhivskog pamćenja. Pamćenje stavlja nasuprot povijesti, gdje se pamćenje «ukorjenjuje u konkretnom, u prostoru, u gesti, slici i objektu» (Nora 2007:138), te ga smatra apsolutnim, dok «povijest poznaje samo ono relativno» i «pripada svakome i nikome, što joj daje univerzalnu namjenu» (Nora 2007:138). Tako je za Noru «istina svih mjesta pamćenja: bez komemorativnog bdjenja povijest bi ih brzo pomela.» (Nora 2007:144). Međutim, «mjesta sjećanja su igra povijesti i sjećanja, interakcija tih dvaju čimbenika koja okončava njihovom međusobnom naddeterminacijom.» (Nora 2007:157). Stoga,

«ako je točno da je temeljni *raison d'etre* mjesta sjećanja da zaustave vrijeme i zaborav, fiksiraju stanje stvari, obesmrte smrt i materijaliziraju nematerijalno (na isti je način zlato sjećanje novca), da zahvate što je moguće više značenja u što manje znakova, jednako je tako jasno da mjesta sjećanja žive od njihove sposobnosti za metamorfozu, za neprekidno oživljavanje starih i generiranje novih značenja u uvijek novim i nepredvidljivim vezama, i upravo ih to čini tako uzbudljivim.» (Nora 2007:157).

Mjesta sjećanja u kontekstu sinagoga u Zagrebu i Koprivnici su način da se židovske zajednice, ali i građani ovih dvaju gradova, prisjete zajednica kojih više nema. Mjesta sinagoga zahvaćaju mnogostruka, često i heterogena poimanja toga kakav je židovski život bio i što je sve nestalo u holokaustu. Stoje kao simbol za sve ljude koji bi trebali biti prisutni, a nisu, ne osipanjem ili propadanjem zajednice poradi zajednice same već zbog nasilno prekinutog kontinuiteta dobro etabliranih, akulturiranih – ako ne i dobrim dijelom asimiliranih – zajednica.

ZAGREBAČKA SINAGOGA

U Zagrebu su «prije Drugog svetskog rata djelovale tri židovske općine: Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu, sa sjedištem u Palmotićevoj 16, koja je bila aškenaska neološka općina s 8000 članova; sefardska u Karadžićevoj 3 s 800 članova te aškenaska ortodoksna, u Dugoj ulici 32, sa 160 članova.» (Brandl 2017:94). Sve osim Židovske općine Zagreb u Palmotićevoj ulici nestale su, a i današnji je ŽOZ preživio sa značajno smanjenim brojem članova. Sinagoga u Praškoj ulici svjedočila je o imućnosti zajednice jer je trebalo raspolagati određenim sredstvima kako bi si zajednica sinagogu uopće priuštila.

Sinagoga u Praškoj ulici 7 građena je otprilike tri godine. Njena izgradnja započela je 1866. godine, a «službeno je otvorena 26. rujna 1867. godine.» (Knežević 2001:42). Sinagoga je pripadala neološkoj ili reformiranoj zajednici zbog čega je njen interijer bazilikalni, odnosno nalik crkvi u svojem rasporedu, a u sinagogi su se nalazile i orgulje. U Zagrebu su postojale i druge zajednice koje su, zbog razlika koje među njima postoje, imale odvojene sinagoge. Međutim, neološka zajednica u Zagrebu bila je najveća i najimućnija, stoga su njeni pripadnici uspješno izgradili sinagogu u koju se s vremenom preselila služba svih zajednica. Sinagoga je doživjela sudbinu sličnu ostalim židovskim građevinama kada je «na vrhuncu Holokausta, tijekom Nezavisne Države Hrvatske i ustaškog terora, sinagoga srušena odlukom zagrebačkog gradonačelnika, prividno jer se nije uklapala u urbanistički plan grada.» (Knežević 2001:46). Rušenje je trajalo do 1942. godine nakon čega u Praškoj ulici ostaje prazan prostor na mjestu gdje se ona nalazila. Rušenje sinagoge tijekom holokausta nije svojstveno samo gradu Zagrebu, pa čak ni samo ustaškom režimu; otuđivanje i uništavanje židovske imovine bilo je uobičajeno tijekom Drugog svjetskog rata u državama koje su prihvatile zakone Trećeg Reicha. To je vrijeme koje je obilježilo sve židovske zajednice koje su preživjele te ratne godine, posebno tim što su ih uglavnom jedva preživjele te su nastavile postojati u znatno smanjenom broju.

Pogledamo li danas broj 7 u Praškoj ulici, vidjet ćemo parkiralište. Na zgradi koja označava jedan od rubova te parcele možemo vidjeti spomen ploču sinagogi, jedinu vizualnu reprezentaciju sinagoge ondje danas. Već u samome prostoru ćemo tako biti u stanju osvijestiti njegovu dvojnost i puninu značenja za određene građane. Radi se o mjestu sjećanja na zagrebačku sinagogu – iako je posve jasno kako samo to mjesto nije jedino gdje se sinagoge prisjećaju.

Mjesto na kojem se nalazila zagrebačka sinagoga do danas nije popunjeno novim arhitektonskim zdanjem, unatoč tomu što su nastojanja da se to učini postojala. Tomu se ispriječio niz faktora. Kao otuđena imovina, mjesto je vraćeno Židovima u Zagrebu tek na prijelazu u 21. stoljeće, no u Zagrebu postoje dvije zajednice te obje polažu pravo na parcelu u Praškoj ulici 7. Zajednice nisu imale istu ideju kako pristupiti prostoru. Dugotrajne rasprave i specifični zahtjevi jedan su od faktora koji su zaustavili gradnju u Praškoj. Osim toga, broj Židova u Zagrebu nije velik, stoga je ulaganje i financijska isplativost bilo kakvog sadržaja na mjestu nekadašnje sinagoge upitna, dok sadržaj koji ne bi iziskivao velika ulaganja nakon izgradnje – kakav bi bio

spomenik – nisu običaj u židovstvu. Zbog navedenog, mjesto zagrebačke sinagoge ostalo je praznina u prostoru. Osim samoga sjećanja na sinagogu, smatram kako je danas upražnjeno mjesto sinagoge pokazatelj kako upravo nevidljivost može skrenuti pozornost na zajednicu i tako je, paradoksalno, učiniti vidljivom. Praška ulica dio je strogog centra grada, stoga se praznina upravo na tom mjestu doima nelogičnom. Preostala rupa u prostoru tako navodi ljude da se zapitaju što nedostaje. Ta (ne)vidljivost bit će naznačena kroz govor o zagrebačkoj sinagogi, a isticali su je i sami kazivači.

Mjesto na kojem se nalazila sinagoga kratkotrajno je bilo u funkciji prve modne kuće u Zagrebu. Radilo se o prvoj Modnoj kući konfekcije i trikotaže u Hrvatskoj⁴. Bila je značajna i aktivna. Izgorjela je pod nerazjašnjenim okolnostima⁵.

Osim nastojanja da se Praška ulica 7 popuni nekom novom građevinom, postojala su nastojanja da se na tom mjestu i umjetnički komemorira sinagoga.

Antonio Grgić, po primarnoj vokaciji arhitekt, ali i slobodni umjetnik, prije više godina osmislio je projekt Sjene. U sklopu projekta, Grgić se bavi performansima i urbanim intervencijama iscrtavanja sjena srušenih spomenika. Iz ove se ideja rodila i ideja o iscrtavanju sjene srušene sinagoge u Praškoj ulici. Za razliku od performansa u sklopu projekta Sjene, ova sjena nije iscrtana. Antonio Grgić, na društvenoj mreži Facebook 12. listopada 2016. godine, organizirao je događaj iscrtavanja sjene spomenika. Kako mi je Grgić objasnio, plan je bio:

«U Praškoj ulici, na parteru ispred mjesta gdje je stajala sinagoga crnom bojom bio je plan obojati sjenu srušene sinagoge kao da je zgrada još uvijek tu i da baca sjenu na Prašku ulicu. Sjena srušene sinagoge prolazit će preko same Praške ulice, pješackog pločnika i tramvajskih pruga. Tako bi prolaznici, kako pješaci tako i putnici u tramvaju, svakodnevno prolazili kroz sjenu - ulazili bi u sjenu i izlazili iz nje. Stvarao bi se jedan začudan osjećaj prolaska kroz nešto nevidljivo, a ipak stalno prisutno.» (A. Grgić, e-mail, 5. 11. 2017.).

Ovaj performans nije zamislio kao individualan. «Bitna je uloga umjetnika u tom radu, ona nestaje. Naime, ideja je da tu sjenu srušene sinagoge nacrtaju sami građani. Tako dolazi do simboličke katarze u društvu; vraća se simbolički dug u isto vrijeme

---

⁴ Privredni vjesnik 1960. godine, br 614.

⁵ <https://www.vecernji.hr/zagreb/na-mjestu-srusene-sinagoge-tajnovito-je-izgorjela-modna-kuca-1079810>

gradeći novu sinagogu kroz iscrtavanje sjene stare sinagoge, prizivajući njeno neprekinuto postojanje, njenu prisutnost.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Kada smo razgovarali o ideji da građani iscrtavaju spomenik, objasnio mi je kako smatra da se radi o dugu Zagrepčana prema zajednici koja je bila dio grada, a zatim je tragično nestala. Smatra da «mi kao Zagrepčani, na nama je reći da želimo napraviti spomenik Židovima.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.). Međutim, samo iscrtavanje nije se dogodilo. To je umjetnik objasnio rekavši kako je bilo «snažnih glasova protiv, između ostalog iz židovske zajednice». Iako je objasnio kako mu je žao što do realizacije nije došlo, nije isključio mogućnost da se sjena u nekom trenutku ipak iscrta. Njegova ideja bila je donijeti svojevrsan mir, i to posebno u vrijeme u koje je «pala Karamarkova vlada» te je smatrao to «političkim činom.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.), jer umjetnosti pridaje i političku ulogu. Usporedio je ovakvu umjetničku intervenciju s medicinskom, pri čemu je nužno ne nanijeti daljnju štetu. Međutim, smatra da je određeni cilj već bio postignut. «Dok Zagrepčani kažu: 'Mi smo spremni.', kad se preko Facebooka javi nekoliko stotina ljudi, to je već spomenik. To je spomenik u pravom smislu riječi.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Grgićeva ideja uklapa se u ono što Karen Till zove «umjetničke i aktivističke prostorno fokusirane umjetničke prakse.» (2008:101). Prema njenom mišljenju umjetnički i aktivistički radovi o sjećanju imaju mnogo za ponuditi rastućem polju studija sjećanja «izazivanjem ontoloških pretpostavki (...) uključujući razumijevanje mjesta, društvenog i tjelesnog sjećanja, i uloge prostora u sjećanju.» (Till, 2008:101). Na tragu ideje mjesta pamćenja Pierre Nora, ovakvim se praksama mjesto pretvara ne samo u mjesto umjetničke intervencije, već se stvara i tjelesno sjećanje vezano za iscrtavanje sjene. U ovakvom se performansu očituje kako se «umjetničke prakse također pouzdaju u otjelovljene susrete sa svakodnevnim kako bi istraživali odnose i znanje koje nije lako zahvatiti jezikom.» (Till, 2008:106).

Ono što je dodatno bitno naglasiti u slučaju umjetnika jest da Antonio Grgić sam nema veze sa židovskom zajednicom. Osim što je sam naglasio kako kao nežidov smatra da postoji simbolički dug Zagrepčana prema Židovima stradalima u Drugom svjetskom ratu, smatram da je njegova mogućnost da to izrazi povezana s društvenim sjećanjem na sinagogu i događaje zbog kojih je nema. Društveno je sjećanje u ovom slučaju «povijesni proizvod kulturalnih mnemotehnika i mnemotehnologija, od komemorativnih rituala do historiografije, kroz koje se dijeljene slike prošlosti

aktivno stvaraju i cirkuliraju.» (Rigney, 2004:365). Kroz ovakav se umjetnički performans, bio on održan ili ne, dodatno stvara i obnavlja sjećanje na sinagogu te se to sjećanje prenosi. Iako Rigney u svojem tekstu primarno govori o tekstovima kao (prenosivim) spomenicima, ideja se može primijeniti i na spomenik koji je iscrtana sjena, koji nije vječan spomenik i koji nastaje u performansu. «Spomenik je sredstvo kojim mislimo o događaju» jer se «predmeti ne sjećaju, samo ljudi i društva to mogu» (Simpson i de Alwis 2008:7), ali upravo tako sredstva, u ovom slučaju spomenik, «odražavaju brige onih koji ih postavljaju, i onih koji kontroliraju javne aktivnosti koje ih okružuju» (ibid). Tako, «javni činovi sjećanja jednako su o stvaranju budućnosti kao što su o prisjećanju prošlosti.» (Rigney 2012:251).

Kao što je Antonio Grgić i sam rekao:

«Što osjećaju ljudi koji iscrtavaju taj spomenik? To je teško reći, to je od slučaja do slučaja. Netko tko ima obitelj koja je stradala osjeća sasvim jednu drugu stvar od mene, čija je obitelj isto stradala ali nije bila židovska. Jednostavno mislim da bi se dogodila jedna razina katarze. Katarzično zatvaranje te traume, u tom bloku, to je baš indikativno, prevedeno na latinskom *lacuna*; trauma je još uvijek otvorena, još uvijek je prisutna. I to zatvaranje, stavljanje točke na i, koliko se može, naravno, ali postizanje unutrašnjeg duhovnog mira, bez obzira jesi li pripadnik ili ne. Meni je ključno da, kao što ljudi žude, mi svi imamo svoje žudnje, (...) ali i prostor žudi. I taj prostor, recimo, Praške ulice žudi da se stvar završi. Znači, s tom sjenom bi se stvari, ne bi se naravno do kraja završile, ali bi došlo do onoga kaj vele Amerikanci *closure*, zatvorili bi neku emotivnu priču» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Među Židovima u Zagrebu, sinagoga koja je postojala u Praškoj ulici dobro je poznata. Međutim, ne sjećaju je se svi na isti način. U Zagrebu danas postoje dvije židovske zajednice, Židovska općina Zagreb (ŽOZ) i Židovska vjerska zajednica Bet Israel, oformljena 2006. godine. U intervjuu s Kotelom DaDonom, rabinom zajednice Bet Israel, rabin je istaknuo kako je sinagoga nešto čega se sjećaju svakodnevno. Njen nedostatak je za religiozne Židove primjetan svaki put kad mole jer znaju da su mogli moliti u zgradi sinagoge, što sada za zagrebačke Židove više nije opcija. Bet Israel obilježava obljetnicu izgradnje sinagoge. Za rabina, sinagoga «je srce. Ona je centar života naše zajednice. Mi imamo kulturne događaje, umjetnička predavanja, ima svega, ali sinagoga je srce. I kad ti srce pukne (...) [t]o se reflektira na mnogo stvari u našem svakodnevnom životu» (K. DaDon, intervju, 13. 12. 2017.). Za njega je zato ponovna izgradnja sinagoge nešto što smatra nužnim i poželjnim, i to upravo na

mjestu nekadašnje sinagoge. Također smatra kako bi tako bio vraćen mir onima koji su živjeli u doba NDH i holokausta u Zagrebu. «Mislio sam da je njima neka vrsta utjehe da će vidjeti da se ipak vratila tu sinagoga. Nešto što će njima dati mir prije smrti.» (K. DaDon, intervju, 13.12.2017.). Istaknuo je i kako na mjesto na kojem je sinagoga nekada stajala vode ljude koji dolaze u posjet Zagrebu iz Izraela ili Amerike, i kako odobrava postojanje spomen-ploče, jer to ostavlja prostora za daljnju izgradnju. Spomenik bi, po njegovom mišljenju, onemogućio daljnje korištenje parcele za novu sinagogu ili druge židovske sadržaje.

U Židovskoj općini Zagreb, rabin Luciano Prelević, smatra kako je «sjećanje više prisutno kod nežidova nego kod Židova. Jer mi živimo u sadašnjosti. Neki naši ljudi žive malo u prošlosti, ali većina ne» (intervju, 27. 12. 2017.). Rabin Židovske općine Zagreb smatra kako je teško govoriti o kolektivnom sjećanju Židova na sinagogu, jer je teško uopće govoriti o Židovima na taj način. Nisu svi pripadnici strogo iste religijske struje u židovstvu, niti razmišljaju isto. Istaknuo je kako bi spominjanje sinagoge bilo većim dijelom vraćanje u prošlost. «Kada razmišljamo o gradnji sinagoge, mi to zovemo projekt sinagoga. Ne zapravo sinagoga. (...) To je ono što meni nedostaje, ta velika brojka, Židovi da budu nosioci kulture.» (L. M. Prelević, 27. 12. 2017.). Nestanak je sinagoge za njega bio isključivo nestanak zgrade, no nedostatak same zajednice je tragedija. Ono što je Prelević istaknuo jest da postoje planovi za izgradnju kulturnog centra. Međutim, uviđa problem u tom projektu jer smatra besmislenim izgradnju nečega što će dodatno oslabiti zajednicu, u ovom slučaju financijski. Potreba za velikom sinagogom kakva je u Praškoj bila ne postoji. Cijela židovska zajednica danas broji oko 1400 ljudi u Zagrebu, dok je sinagoga sama imala više sjedećih mjesta od toga. Smatra i da troškovi odražavanja neprofitnog prostora ne mogu pasti na zajednicu jer, u skladu s ranije spomenutim brojem članova, ne misli da je zajednica to u stanju financirati. Istovremeno, iskazuje nepovjerenje prema opciji državnog financiranja. Između ostaloga, Prelević ističe kako «sinagoga ne znači nikakvo sjećanje u tom kolektivnom smislu, niti mora biti, mnogo je više [značenja vezano uz izgradnju nove sinagoge] nežidovima jer smatraju da će tako vratiti dug, da znamo da je završen Drugi svjetski rat.» (intervju, 27. 12. 2017.). Osim toga, Prelević prenosi i kako židovstvo ne pamti na taj način.

«U židovstvu klasično nema spomenika, to je više ustupak Zapadu koji se radi. Čak je i *Jom ha-Šoa*⁶ ustupak zapadnom načinu razmišljanja ili danu komemoracije. Židovstvu komemoracija nije nešto pasivno nego aktivno. Znači nekakve stvari koje mijenjaju svijest ljudi, koje utječu na ljudski život, a ne samo, danas je dan, kažemo *kadiš* i to je to. (...) Sasvim je drugačiji koncept sjećanja.» (L. M. Prelević, intervju, 27. 12. 2017.).

Osim Prelevića, u Židovskoj općini sam dobila i iskaz članice Bibe, koja se prisjetila kako je njen djed pričao o sinagogi koja je bila prepuna za blagdane. Drugi član, Saša, koji se u ŽOZ-u zatekao tijekom intervjua, složio s rabinom Prelevićem kako mu zgrada ne znači baš ništa. Vraćanje bi zgrade za njega bilo besmisleno, jer vraćanje bi imalo smisla samo kada bi se mogla vratiti obitelj, njegova ili neka druga stradala. Hana je bila mišljenja kako je sjećanje na sinagogu «podsjetnik na veliku zajednicu koje danas nema» (privatna komunikacija, 4. 1. 2018.), a istaknula je i mogući obrazovni aspekt. Prisutnost Židova u Zagrebu bila bi vidljiva, smatra kazivačica, jer:

«Pola ljudi ni ne zna što je sinagoga, a da svaki dan prođu pored nje, dijete bi pitalo: 'E, mama, šta je ovo?', ili moj dečko da prođe pored sinagoge ne bi me neki dan pitao za arapsko pismo: 'Je l' to hebrejski?' Imali bismo malo obrazovanije ljude, ta zgrada ima svoju neku priču koja je dio opće kulture, i hrvatske kulture» (Hana, privatna komunikacija 4. 1. 2018.).

Smatra da je «bez nje nešto prazno. Da je nikad nije bilo, nikome niš', al' sad imaš rupu u znanju i rupu u sjećanju, jer nije obilježeno i nestaje i gubi se.» (Hana, privatna komunikacija 4. 1. 2018.).

U ovim se iskazima očituje heterogenost stava Židova u Zagrebu prema samomu mjestu. Zajednice čije sam pripadnike intervjuirala zastupaju drugačije stavove prema tomu kako bi trebalo obilježiti prostor i na koji bi se način trebalo prostor dalje koristiti te se ta razlika može iščitati iz njihovih iskaza.

Međutim, smatram da je kod svih prisutno znanje o sinagogi i potreba da se mjesto koje je danas (gotovo) prazno popuni na neki način, posebno sadržajem koji bi bio židovski, ako ne nužno i vjerski u karakteru. Vizualnim prikazima sinagoge – slikama, maketama, fotografijama – u Bet Israelu i ŽOZ-u sjećanje na sinagogu

---

⁶Dan sjećanja, obilježava se 27. nisana prema židovskom kalendaru što ga čini pomičnim u gregorijanskom kalendaru gdje, ovisno o godini, pada između travnja i svibnja.

prenosi se i održava, a planovi da se u prostor, makar simbolički sinagoga vrati, prisutni su kod svih kazivača. Praznina u Praškoj ulici nešto je što svi moji kazivači osjećaju i zbog čega osjećaju potrebu popuniti prostor, iako o sadržaju imaju različite ideje. Uništenje sinagoge smatra se faktorom koji je doprinio nevidljivosti zajednice nakon Drugog svjetskog rata i koje se značajno osjeća do danas.

I oni koji nisu pripadnici zajednice osjećaju potrebu na neki način obilježiti prazninu. Žudnju prostora koju je opisao Antonio Grgić htio je popuniti iscrtavanjem sjene sinagoge, umjetničkim performansom koji se nije imao prilike dogoditi. Međutim, već virtualni odaziv na događaj i njegov brzi odjek umjetniku su pokazatelj želje da se spomenik sagradi, što je za Antonija Grgića već spomenik sam po sebi. Osim toga, takav primjer indicira da postoji sjećanje na sinagogu izvan same židovske zajednice. Sjećanje ne ostaje «zatvoreno» unutar židovskih krugova. O tome dobro svjedoči i to da se izložbe o zagrebačkoj sinagogi održavaju ne samo u Židovskoj općini Zagreb, već i u Arheološkom muzeju od 15. studenog do 10 prosinca 2001. godine i Muzeju Mimara koji daju prostor za organizaciju izložba čiji je glavni fokus sinagoga. Na taj način sjećanje se prenosi i zainteresiranom građanstvu.

KOPRIVNIČKA SINAGOGA

Bivša koprivnička sinagoga, za razliku od zagrebačke, zadržala se u Svilarskoj ulici u Koprivnici gdje je stajala i prije Drugog svjetskog rata. Međutim, baš kao i u Zagrebu, sinagoga od 1941. više nije u svojoj originalnoj funkciji. Namjenu je mijenjala tijekom godina.

«Devastacija sinagoge u vrijeme Drugog svjetskog rata, neprimjerena upotreba Tempa za potrebe ustaškog zatvora, potom poslijeratna nenamjenska upotreba u drugoj polovici 20. stoljeća ('Krojačko poduzeće' sredinom pedesetih⁷, trgovačko skladište 'Izvor' sedamdesetih i osamdesetih, trgovina rabljenom robom i namještajem devedesetih) dovela je do krajnje devastacije objekta koji je usprkos svega zadržao osnovne značajke sinagogalne arhitekture» (Jalšić Ernečić 2005:26)

Međutim, sama arhitektura manje je važna u ovom smislu od njezinih korisnika. Židovska zajednica u Koprivnici slične je pozadine kao i ona u Zagrebu.

---

⁷ Zanimljiva poveznica sa zagrebačkom sinagogom na čijem se mjestu također 1960-ih nalazila modna kuća i prodavaonica tekstila.

Radilo se o Židovima koji su pristigli iz Mađarske i Austrije, a nekadašnji predsjednik obnovljene općine dr. Krešimir Švarc⁸ zaključuje kako je «povijest židovske zajednice započela 1800. godine, a završila 1941.» (2005:3). Povijest zajednice nije, naravno, u potpunosti završena holokaustom, ali je zajednica prestala s djelovanjem i obnovila se tek devedesetih. Međutim, prije Drugog svjetskog rata zajednica je bila utjecajna i imućna.

Židovi su od siromašnih, «prvih pokućaraca» koji su se doselili krajem 17. stoljeća, postali ugledni građani u 20. stoljeću, «stvarajući jedan prosperitetni, ugledni, srednji građanski sloj Koprivničanaca, bez kojih Koprivnica ne bi bila takova kakova je, pa čak ni kakova je danas» (Švarc 2005:3). Upravo činjenica kako se radilo o urbanom sloju zajednička je za 95% židovske zajednice u Hrvatskoj od njihovog doseljavanja pa sve do holokausta, a najviše Židova i danas je naseljeno u ubranim sredinama.

Zajednica u Koprivnici uspješno je održavala groblje od svog osnutka 1850., a 1875./6. godine sagrađena je i sinagoga u Svilarskoj ulici. Sama gradnja dobro je dokumentirana jer «o gradnji sinagoge u Koprivnici govori javni natječaj za arhitektonsko rješenje, no i niz dopisa *izraelitičke obćine* gradskom poglavarstvu Koprivnica otkriva kako je došlo do gradnje sinagoge» (Ernečić 2005:7). Dražen Ernečić piše kako je sinagoga bila upravo odraz financijskih mogućnosti tadašnje vjerske općine kao, uostalom, svaka sinagoga jer si je gradnju i održavanje mogla priuštiti samo dobrostojeća zajednica. Osim toga, iz obrazloženja Salomona Deutscha, nekadašnjeg predsjednika općine, sa sjednica na kojima predlaže gradnju sinagoge može se vidjeti kako je trebala biti izgrađena «*ukusna i lijepa gradnja*», a posebno se ističe kako će ista «poliepsati grad – čim je u svrhu vjerezakonske obćine izraelitičke – koje su žitelji ravni ostalim žiteljima ovog grada» (Deutsch prema Ernečić 2006:8). Upravo isticanje ravnopravnosti smatram važnim aspektom gradnje sinagoge. Dopuštanje da se izgradi sinagoga te bude ravnopravna vjerska građevina bilo kojoj u gradu odaje da je položaj Židova u Koprivnici bio povoljan, ako već ne istovjetan svim ostalim građanima. Osim toga, važan je i značaj sinagoge za zajednicu. «Arhitektura sinagoge na filozofskoj i metafizičkoj razini ne predstavlja sakralni prostor u smislu kršćanskog poimanja sakralne arhitekture (...) već predstavlja zajednički prostor u kojoj židovska zajednica održava dio svojih obreda» (Jalšić

---

⁸ Doktor, ugledni ginekolog židovskog porijekla koji je preživio holokaust.

Ernečić 2005:23). Sinagoga je važan dio religijskog života, ali je jednako tako važan dio društvenog života zajednice, a uz nju se vezuje i edukativni aspekt, židovska škola, a tako je bila uređena i Koprivnica. Međutim, poput gotovo svih židovskih zajednica u Hrvatskoj, pred Drugi svjetski rat «oni se, dakle, nisu asimilirali, ali se istovremeno više nisu osjećali dijasporom, obogaćeni i duhovnim i kulturnim dualizmom» (Švarc 2005:3). Krešimir Švarc u svojim memoarskim zapisima «Štikleci iz stare Koprivnice» život Židova u Koprivnici opisuje kao «gotovo ničim poremećen» (1996:156). Njegovi «Štikleci» govore o razdoblju Švarcova djetinjstva i mladosti, od 1926. godine, godine njegova rođenja, pa sve do ranih 2000. U «Štiklecima», Švarc opisuje Koprivnicu. Mnoge mu se priče vezuju direktno uz židovsku zajednicu, njegovu obitelj i njegova sjećanja. Kako je doktor Švarc preminuo 2017. godine, njegove memoarske «Štiklece» koristim kao zamjenu za njegov iskaz.

Švarc piše kako se «život odvijao po ustaljenim pravilima, mirno i bez većih stresova» (ibid.), a «išlo se redovito na kavu u kavanu 'Kod Mundija' Edmunda Grafa, kavanu hotela 'Car' ili 'Križ', pročitala se štampa, zaigralo se po koju partiju šaha, domina ili karata» (ibid.). Švarc smatra kako je to bilo moguće jer «nije bilo većih i značajnijih ispada i pojava antisemitizma» (Švarc 1996:157) u Koprivnici. Život se u Koprivnici odvijao tako jer, kako je ranije spomenuto, Židovi u Koprivnici su grad smatrali svojim domom, nisu se osjećali kao dijaspora i održavali su vlastite vjerske običaje i kulturne tradicije, no prihvatili su i one koprivničke, čime su obogatili svoj život. Nije bilo ni vjerske netrepeljivosti i mržnje, a

«toj toleranciji pripomogla je vjerojatno i činjenica osobnog prijateljavanja između koprivničkog župnika S. Pavunića i kantora Wolfensohna, a i drugih vjerskih funkcionara obiju konfesija, čijih se zajedničkih šetnji i držanja vrlo dobro i sam sjećam» (Švarc 1996:157).

Ako je do antisemitskih ispada i dolazilo, piše Švarc, to se događalo radi «trgovačke ili slične konkurencije» (ibid.). Početkom rata, svi Židovi su obilježeni posebnim znakom, žutom krpom ili pojasom na ruci, a Krešimir Švarc koji je u doba holokausta bio dijete svjedoči o scenama koje su mu se urezale u pamćenje.

«Nikad neću zaboraviti lica uglednih koprivničkih Židova prevođenih rabinom i kantorom koji su sa žutom trakom na rukavu (kasnije sa četvrtastom žutom krpom na reveru i na leđima) i sa oznakom 'Ž' i Davidovom zvijezdom, korporativno i prisilno meli ulice njihovog grada, njihove Koprivnice, po kojoj

se više nisu smjeli kretati nakon 19 sati do idućeg jutra, ili u čiji gradski park više nisu smjeli ući. Ulice su čistili svi Židovi – od omladinaca do staraca, a u licima odražavao im se strah i sram, ali kod pojedinaca i stanoviti ponos ili prkos» (1996:158).

Upečatljivo je kako Švarc uvijek govori o Židovima kao o dijelu Koprivnice, punopravnim građanima, ljudima kojima je zabranjeno da se slobodno kreću svojim vlastitim gradom.

Sinagoge se Krešimir Švarc najviše sjeća na blagdane. U vrijeme Rošhašana u listopadu 1995. godine, «sjetio sam se, dakako, i na onu posljednju Novu Godinu 5.701 [prema židovskom kalendaru, op.a.] (u jesen 1940.), u čijoj je drugoj polovici prestao život koprivničke zajednice, pa time i život same sinagoge» (Švarc 1996:161). Od tog vremena sinagoga je «ostala samo u sjećanju pojedinaca» (ibid.), a nije srušena samo igrom slučaja. «Sinagoga je nestala zajedno sa nestankom najvećeg broja koprivničkih Židova, a zgrada je ostala tek kao svojevrsni memento» (ibid.). Sjećanja na blagdane su mu sjećanja na sinagogu, ali ponajviše na okupljanje, kako djece tako i cijelih obitelji.

«U parkiću preko puta sinagoge čuje se cika i vriska nas djece, koja smo se u svečanim odjelcima, a poneki i u prvim dugačkim hlačama igrali (...) sve dok nas neki stariji nisu 'potjerali' natrag u templ (...). Bilo je to tako, kod svih židovskih praznika, no na Rošhašana bilo nas je uvijek najviše» (...) Svi su dolazili na Rošhašana. Koprivnički rabin dr. Izrael Kohn obavljao je svoju dužnos čitajući odlomke Tore i uobičajene molitve (...) a povremeno bi kod toga puhao i poseban ovnov rog (tzv. šofar) čijim bi pomalo čudnim, egzotičnim zvukom pojačavao pobožnost kod vjernika» (Švarc 1996:167).

Zvuk šofara ponovno je odzvonio u Koprivnici, odnosno njenoj sinagogi, 2016. godine. Za to je zaslužan slobodni umjetnik Antonio Grgić koji je u sinagogi postavio ambijent instalaciju «Poziv». U sinagogu je Grgić postavio zvučnik, okrenut prema zidu, iz kojeg je periodično izlazio zvuk šofara koji poziva na molitvu. Njegova glavna ideja bila je naznačiti time prazninu jer «sad tim zvukom pozivaš zajednicu na molitvu», ali «naravno, nitko ne dolazi na tu molitvu» (A. Grgić, 14.05.2019.). Na taj način, ta ambijent-instalacija unutar sinagoge govori o tom manjku. «Govori se o tome kako taj poziv zapravo ne odjekuje, nema među kime odjekivati» i «taj poziv je duboko uzaludan» (A. Grgić, 14.05.2019.). Međutim, umjetnik smatra da ga je «u isto vrijeme bitno izreći jer bez obzira što je na ovaj način uzaludan, on je značenjski pun»

(ibid.). Poziv je «besmislen, nema smisla da zoveš ljude kojih nema, ali u isto vrijeme ima smisla da kažeš: moramo govoriti o tom nestanku, o tom nedostajanju» (ibid.). Naznačavanje nestanka zajednice primarni je razlog zašto je Grgić tu instalaciju postavio u sinagogu. Instalacija je u sinagogi bila postavljena dva tjedna. Svi zainteresirani mogli su doći pogledati rad, Grgić naznačava kako je odaziva bilo. Šofar je, između ostaloga, rog sa dubokim značenjem. Grgić ističe da se ne radi o rogu kakav danas svira u simfonijskom orkestru, već primordijalnom, jednostavnom rogu. Rog, pa tako za Grgića i šofar, početak je ljudske simbolizacije i ključna je čak i za razliku između čovjeka i životinje. Na taj način, Grgić se koristi simbolikom na više razina. Šofar je dakle duboko ispunjen značenjem već kao instrument koji nastaje kao početak simbolizacije; zatim, šofar je rog kakav se koristi u židovskom bogoslužju i poziva ljude na molitvu; te zadnja, u ovom slučaju najpoentiranija simbolika je da rog odjekuje u devastiranoj sinagogi i poziva na bogoslužje zajednicu koje više nema. Budući da smatra da je toliko duboka simbolika šofara, Grgić smatra da ljudi koji su došli na izložbu nisu znali, ili barem ne svi, koja je svrha šofara, no «i bez znanja, i to je ključna stvar, ti na duhovnoj razini iščitavaš kaj se tu događa» (Grgić 14.05.2019.). Grgić na ovaj način, kako mu je bila namjera i u Zagrebu, kroz umjetnost stvara spomenik. To je spomenik koji nije namijenjen da bude trajan već spomenik koji se stvara u trenutku, ima drugačije značenje za druge ljude i može se zamijeniti drugim. Grgići prvenstvo ne daje umjetničkoj formi ni trajnosti spomeničke plastike, već ljudima, kako onima koji dolaze i u sinagogi stvaraju spomenik, tako i onima kojih nema i kojih se putem te umjetničke instalacije sjećamo.

Osim rada Antonia Grgića, u koprivničkoj sinagogi se već niz godina održavaju umjetnički i kulturni sadržaji. Ovo je nastavak nastojanja da se koprivnička sinagoga na svojevrstan način revitalizira. I pripadnici židovske zajednice poput Krešimira Švarca izražavali su žaljenje jer sinagoga nije korištena u kulturne svrhe i tako «opet postala hramom, doduše ne više vjerskim, već hramom kulture» (Švarc 1996:163). Tako bi se «koprivnička javnost na izvjestan se način odužila brojim svojim bivšim židovskim sugrađanima» (ibid 164). Od devedesetih nadalje, takva aktivnost postoji. Osim rada Antonia Grgića – koji je *site specific* i recentniji, Lidija Vranar, profesorica povijesti u Osnovnoj školi «Đuro Ester» u Koprivnici, prisjeća se da je prva aktivnost kojoj je ona prisustvovala u bivšoj koprivničkoj sinagogi modna revija. Ovakve se aktivnosti mogu događati jer je danas sinagoga u vlasništvu grada Koprivnice jer «novoosnovana zajednica nema mogućnosti i snage voditi brigu o

starom Templu, u proteklih šest desetljeća devastiranom i uništenom» (Jalšić Ernečić 2005:27). Tako se u zgradu sinagoge smještaju izložbe⁹, koncerti, pa čak i festivali kao što je Festival izvedbenih umjetnosti i kazališta, skraćeno FIUK¹⁰. Na taj način zgrada dobiva ponovno značaj. Lidija Vranar prisjeća se i koncerta koji je za nju bio posebno značajan. «U sinagogi je bio performans jedne zagrebačke umjetnice» koji Vranar nije ostao u posebnom sjećanju, ali zapamtila je zvuk orgulja koji se razlio sinagogom. «Došao je jedan poznati orguljaš. Sačuvane su orgulje iz židovske sinagoge koje se čuvaju u našem franjevačkom samostanu i mi smo gledali performans i slušali orgulje» (Vranar 2.9.2019.), prisjeća se. «To je bilo nekaj nevjerojatno,» rekla mi je profesorica u našem razgovoru o sinagogi. «Meni je to bilo fenomenalno, zvukovi orgulja opet u sinagogi. Nakon '41., ponovno su se čule na istom mjestu, iste te orgulje» (Vranar 2.9.2019).

Osim što sudjeluje u aktivnostima koje se odvijaju u bivšoj sinagogi, Lidija Vranar i sama aktivno sudjeluje u prenošenju sjećanja na koprivničke Židove. Kao profesorica povijesti u osnovnoj školi, profesorica Vranar svoje učenike podučava o holokaustu. Tu je praksu razvila jer joj je njen otac mnogo govorio o Židovima u Koprivnici i sjećao se brojnih stvari koje je njoj prenio. Na taj se način zainteresirala za židovsku zajednicu u Koprivnici, kao i preko tete koja je radila u jednoj židovskoj tvornici prije Drugog svjetskog rata i prepričavala joj svoja dobra iskustva sa poslodavcem – primjerice, kako je on uvijek pazio da dobiju bocu pića za svoje blagdane i davao im slobodne dane te im davao slobodne dane i za židovske blagdane. Lidija Vranar je zato i svoj diplomski rad posvetila lokalnoj povijesnoj temi, Židovima u Koprivnici. Bila je među prvima iz Hrvatske na edukaciji u Jad Vašemu kako bi mogla podučavati učenike o holokaustu. Svoje znanje primjenjuje cijeli svoj radnik vijek te sa učenicima na nastavi obrađuje holokaust, ali i kroz izvannastavne aktivnosti. Tako učenike vodi do sinagoge gdje, ovisno i uzrastu, s njima razgovara o tome što je ta zgrada i zašto više nije u upotrebi. Smatra kako učenici koji idu u glazbenu školu češće znaju gdje je zgrada prije nego što do nje dođu te da oni imaju određenu svijest o tome što je ta zgrada bila. Osim toga, učenike vodi do židovskog groblja i do bivšeg logora Danica. Učenike podučava o različitim temama, od života

---

⁹ <https://www.klikaj.hr/kultura-u-fokusu-izlozba-najuspjesnijih-fotografija-kulturnih-dogadanja-u-sinagogi/>

¹⁰ <http://www.fiuk.com.hr/index.html#lokacije>

židovske zajednice do njenog nestanka, kako bi oni mogli shvatiti zašto je holokaust toliko tragičan. I sama vjeruje da je suživot u Koprivnici bio zaista razvijen i miran, a Židove smatra inicijatorima velikom dijela bogatog kulturnog života Koprivnice te važnim gospodarskim čimbenikom razvoja grada. Lidija Vranar tako terenskom nastavom, širokim znanjem o povijesti i kulturi Židova, prilagodbom sadržaja i velikim trudom održava sjećanje na sinagogu živim i među mlađim generacijama.

Osim sjećanja i oživaljavanja zgrade kroz umjetnost te podučavanja o tome zašto ta zgrada više nije sinagoga, postoje i osobne uspomene – prepričane, doživljene – na sinagogu u vrijeme dok je imala prvobitnu namjenu, kao i prije devedesetih. Tako se Krešimir Švarc, osim svojeg djetinjstva vezanog uz blagdane u sinagogi sjeća kako je «koprivnički kantor Leon Wolfensohn» za blagdane «svojim prekrasnim tenorom» pjevao psalme i vjerske skladbe te bi se njegov glas čuo unutar sinagoge, ali «bi ga se čulo gotovo čitavom Svilarском ulicom» ( ). O tome svjedoči i profesorica povijesti, Lidija Vranar. Njena teta pričala joj je o predivnim glasovima koji su dolazili iz sinagoge na židovske blagdane i potvrdila da su se čuli nadaleko. Također, Lidija Vranar i Antonio Grgić ističu da se sjećaju da se sinagogu posjećivalo, ali ne zato što je to bivša sinagoga. «Ja dok sam bil klinac, mi smo išli u tu sinagogu. Ali zato jer je tamo bila tvornica tekstilne industrije. Tamo su se šivala odijela» (Grgić 14.05.2019). «Znači, u mom osobnom sjećanju to nije mjesto traume nego industrijski pogon» (ibid). Lidija Vranar opisuje isto iskustvo te je prvi puta bila u sinagogi upravo zato što se išlo posjetiti tvornicu za koju oboje misle da se zvala Pomuka.

Osim individualnih sjećanja, zanimljivo je primijetiti da se izložbe o sinagogi i Židovima u Koprivnici odvijaju i u javnim ustanovama, kao i u Zagrebu. U slučaju Koprivnice, radi se o Gradskom muzeju. Gradski muzej ugostio je izložbu Židovi u Koprivnici 2005. godine. Osim toga, kustosi gradskog muzeja vode studente i druge zainteresirane u posjet spomen području logora «Danica». Na taj način i Muzej sudjeluje u prenošenju sjećanja o Židovima u Koprivnici.

U popratnom katalogu uz izložbu Židovi u Koprivnici organiziranu 2005. godine stoji kako je «grad Koprivnica u suglasnosti s vjerskom zajednicom prenamijenio Sinagogu u koncertnu dvoranu uz Glazbenu školu koja tek treba biti obnovljena» (ibid). Međutim, godine 2019. sinagoga još uvijek nije u potpunosti obnovljena. Ona se, kako je ranije navedeno, koristi za koncerte i kulturne sadržaje poput festivala (FIUK). Iako Draženka Jalšić Ernečić piše kako je «nakon reambulacije Sinagoge kao značajne nepokretne spomeničke baštine Koprivnice,

prikupljena (...) opsežna konzervatorska i arhitektonska dokumentacija, a grad Koprivnica radi na njezinoj sanaciji i prenamijeni» (2005:27), sinagoga još uvijek nije u potpunosti renovirana. Na sinagogi se u kolovozu 2019. sanira pod, o trošku grada, i ugrađuje pozornica, o trošku umjetničke škole koja je od grada dobila pravo na korištenje sinagoge¹¹. Kao i u Zagrebu, postavljena je spomen ploča koja govori o tome što je ta zgrada bila. Kako će se sjećanje na nju dalje prenositi ostaje jednako otvoreno pitanje kao u Zagrebu. Sličan je osjećaj opisao i Krešimir Švarc u svojim «Štiklecima».

«Šetajući ovih dana Svilarском ulicom, pričinilo mi se da iz prazne i gluhe zgrade sinagoge ponovno čujem nekakove divne, akustične zvukove. Nisam u mojem snatrenju uspio razaznati da li to čujem zvukove glazbenih početnika, učenika Glazbene škole ili su to možda opet – a zašto ne? – zvuci orgulja u budućoj Koncertnoj dvorani. Neka mi skora budućnost pomogne razjasniti tu dilemu» (Švarc 1996:164).

GRAD, NJEGOVE ZAJEDNICE I SJEĆANJE NA NJIH

Sinagoge su glavna mjesta vjerskog ali i društvenog te kulturnog života židovskih zajednica. One su mjesto okupljanja. Sinagoge su, također, način na koji se očituje materijalno stanje zajednice. Zbog svega toga, njihovo uništenje i nestanak tijekom Drugog svjetskog rata predstavljaju ranu za židovske zajednice. Nestanak sinagoga simbolizira i uništenje samih zajednica. Govoriti o uništenju sinagoge, kao što se vidi iz rada, znači i govoriti o zajednicama koje su nestale. Tako je sinagoga u Zagrebu primjer kako iako same zgrade nema, sjećanje je svakako prisutno. Ono je prisutno ponajviše među židovskom zajednicom, no zaintrigiralo je i umjetnike poput Antonia Grgića. Paradoksalno, činjenica da zgrada ne postoji skreće pozornost na taj prostor. Radi se o prostor u uskom centru grada čija praznina ukazuje na to da se nešto neobično dogodilo kako bi ta parcela danas bila parkiralište. U Koprivnici, upotreba zgrade od strane Glazbene škole daje bivšoj sinagogi novo značenje. Ne nestaje time njeno prethodno značenje, ali se prenamjenjuje i ponovno postaje korišteni prostor. Bivša sinagoga tako dobiva novo značenje.

---

¹¹ <https://drava.info/2019/04/novi-radovi-koprivnicka-sinagoga-dobit-ce-novi-200-tisuca-kunavrijedan-pod/>

Zanimljivo je primijetiti u kojim se točkama razilaze sjećanja na sinagoge. Načelno, smatram kako kroz sjećanje o ovim mjestima društvenosti govorimo upravo o zajednicama koje se tamo više ne okupljaju jer ih više nema. No, percepcija sinagoga, a posebno u odnosu na materijalnu pojavnost ili izostanak iste, čine ove sinagoge drugačije zapamćenima. Zagrebačka sinagoga naizgled je mnogo prisutnija u memoriji Židovske zajednice Zagreb i veći predmet sporova te rasprava u odnosu na koprivničku sinagogu. Ovo je neobično jer sinagoga u Zagrebu ne postoji. Srušena je 1942. godine te gotovo više nema ljudi koji bi je se sjećali u njejoj fizičkoj pojavnosti. No ŽOZ sinagogu koristi kao simbol na svom pečatu, prikazi sinagoge postoje u prostoru cijelog ŽOZ-a, a uz dječji vrtić se čak i čuva zadnji ostatak sinagoge, jedini sačuvani stup nakon rušenja. Bet Israel u svojim prostorima ima nekoliko fizičkih reprezentacija sinagoge u obliku maketa i reljefnih slika. Ovo navodi na razmišljanje o tome u kojoj je mjeri sinagoga **mjesto sjećanja** na simboličkoj razini za Židove u Zagrebu. Moguće je tumačiti da je odsustvo sinagoge učinilo sinagogu vidljivijom za samu židovsku zajednicu. Da sinagoga postoji, nju bi Židovi (i drugi) možda posjećivali. Nemogućnost posjećivanja potvrđuje ju kao mjesto pamćenja, upisuje ju u «memorijalni pejzaž» (Nora 2007:158). Činjenica da ne postoji više kao materijalno mjesto sjećanja, nego samo kao simboličko i funkcionalno (usp. Nora 2007) čini je toliko značajnom za sjećanje Židova na sinagogu i na zajednicu kakva je bila. Materijalna pojavnost sinagoge u Koprivnici, pak, daje širem spektru ljudi mogućnost da se zapitaju nad samom sinagogom.

Naravno, sva razlika možda leži u veličini zajednice. Zagrebačka sinagoga, odnosno njena nekadašnja lokacija je i predmet prijepora između zajednica, pa čak i unutar njih, mjesto je razgovora o mogućim namjenama. To ju čini najizglednijim židovskom građevinom koja će se «vratiti» u vizuru grada. Ne mora se ponovno izgraditi sinagoga, ali korištenje prostora u Praškoj 7 za židovski sadržaj održat će ga upravo kao jako simboličko mjesto sjećanja. Prenamjena sinagoge u Koprivnici pak možda zadrži tu sinagogu i tu zajednicu u memoriji. Židovska zajednica u Koprivnici je mala i nema mogućnosti održati sinagogu kao mjesto sjećanja sama, ali zato samo postojanje građevine generira interes. Ona je mjesto sjećanja na funkcionalnoj razini jer se uz nju, kao uostalom, zaštićeni spomenik kulture, mora govoriti o židovskoj zajednici čiji je prostor bila. Njena materijalna pojavnost joj daje mjesto na mapi grada. Da je sinagoga srušena, s obzirom na stanje u kojem je židovska zajednica u Koprivnici, vjerojatno ne bi bila mjesto sjećanja uopće jer takvim primjerima

svjedočimo diljem Hrvatske. Gubitak materijalnosti je tako prednost za zagrebačku sinagogu. Prednost za Koprivnicu je materijalni opstanak sinagoge jer iako nema zajednice, postoje ljudi koji vide sinagogu i zapitaju se što je to, postoje ljudi koji mogu prenijeti znanje o tome što je to te na taj način koprivnička sinagoga i dalje postoji kao mjesto sjećanja.

Osim navedenog, smatram kako govor o sjećanju i nestalim židovskim zajednicama nužno podrazumijeva govor o gradu – Židovska zajednica, kako u Zagrebu tako i u Koprivnici, ističe se upravo kao važan urbani sloj. Govoriti, dakle, o bivšim sinagogama, a ne osvrnuti se na načine na koje sjećanje na te prostore govori o načinima stvaranja grada i populaciji koja ga je također stvarala smatram polovičnim jer iz analize sjećanja izostaje važan dio: *zašto*. Zašto govoriti o zgradi, i to zgradi sinagoge, kada postoji toliko socijalističke i industrijske baštine o kojoj bi se moglo govoriti na isti ili sličan način? Kada bi se govorilo samo o zgradama, to bi bilo legitimno pitanje. Upravo zajednica koja je koristila prostore čini razliku. Ti su prostori i danas pogodni za revitalizaciju zbog svojih lokacija unutar grada. Koriste se za kulturne namjene, kao u Koprivnici, što židovske zajednice doživljavaju boljom upotrebom prostora, primjerenijom njihovim bivšim upotrebama i značenjima. Sjećanje u ovim prostorima ukazuje na važnu premreženost proizvodnje grada i društveno-kulturne konstrukcije grada, dvije razine u kojima etnologija i kulturna antropologija često promišlja gradove. «Gradove u tom smislu karakterizira *supostojanje* različitih povijesnih, političkih i urbanističkih vizija koje su tijekom materijalnog, fizičkog oblikovanja i izgradnje grada upisani u prostor» (Gulin Zrnić et al. 2019:10-11). Urbanistička vizija smjestila je sinagoge na prostorima na kojima su se nalazile, jednako kako ih je i uklonila s tom izlikom, a povijesne i političke prilike učinile su ih danas ruševinama i prazninama. Međutim, «[s]tanovnici grada tako u najširem smislu postaju stvarateljima grada jer u svojoj svakodnevnici prisvajaju i prerađuju grad» (ibid. 11). To se događa upravo putem umjetnosti, odnosno umjetničkih izvedbi.

«Umjetnost je agens i proizvodnje i konstrukcije grada» (Gulin Zrnić et al. 2019:39). Umjetnost gradu daje nove dimenzije. Uvođenje umjetnosti u te prostore je «uvođenje neočekivanosti» i «zazivanje izvanrednog stanja» u prijepornim prostorima, što ozačava prostore koji su «oni kroz koje se propituju i pregovaraju aktualne društvene, političke i gospodarske i kulturne teme» (ibid.)

U smislu prostora bivših sinagoga, performansi Antonia Grgića sudjeluju u stvaranju tih mjesta. Njegova umjetnost je smještena u prijeporne prostore te se kroz njegove performanse i umjetničke izvedbe skreće pažnja na njih, ne kakvi su inače, već u izvanrednom stanju, stanju u kojem njihova nevidljivost i praznina postaju fokus. Grgićeve umjetničke izvedbe traže od nas da obratimo pozornost na prostore unutar i oko kojih se njegovi performansi odvijaju. Ti su prostori prisutni unatoč tome što su oni za koje su izgrađeni iz njih izvađeni na nekoliko razina: protjerani su, ubijeni u logorima, njihovi su simboli uklonjeni. Bivše sinagoge prostori su naših gradova i prisutne su iako njihov (naj)važniji dio, zajednica, nije. Umjetnička djela vraćaju im «izvedbenost» kojom se «grad pretvara u teatarsku/izvedbenu scenu na kojoj se izvode, pregovaraju, potvrđuju i konstruiraju identiteti u interakciji s gradom, prostorom, ljudima» (Gulin Zrnić et al. 2019:40). Grgićev neodržani performans u Zagrebu i instalacija u sinagogi u Koprivnici sinagogama daju izvedbenost koja evocira sjećanje na to što su ti prostori bili. Ovo pokazuje da se i kroz umjetničke prakse to sjećanje može prenositi, perpetuirati za nove generacije. Na isti način djeluje i Lidija Vranar u Koprivnici te svojim djelovanjem – doduše u učionici, a ne putem umjetnosti – prenosi sjećanje na sinagoge i na zajednice kojih više nema, odnosno koje djeluju u značajno smanjenom opsegu.

Važno je, dakle, shvatiti da govor o bivšim prostorima sinagoga nije govor o građevinama kojih više nema. Iako se pitanje nestale kulturne baštine svakako može postaviti, ono nije primarno. Primarni je nestanak zajednica. Zajednice koje su nestale uslijed holokausta žive u sjećanjima čiji je simbol nedostatak sinagoge u Zagrebu ili ispražnjena zgrada u Koprivnici. Ovakvi se primjeri mogu naći po cijeloj Hrvatskoj – pa i šire – i ukazuju upravo na one ljude kojih više nema. Zato govoriti o sinagogama znači govoriti o židovskim zajednicama i na neki ih način, barem na tren, vratiti i oživjeti, pokazujući kakav su život zajednice imale i na koje načine danas, usprkos svemu, postoje i žive.

LITERATURA

- BARANČEC, Sonja. 2019. «NOVI RADOVI Koprivnička sinagoga dobit će novi, 200 tisuća kuna vrijedan pod». Drava.info. (zadnji pristup <https://drava.info/2019/04/novi-radovi-koprivnicka-sinagoga-dobit-ce-novi-200-tisuca-kuna-vrijedan-pod> 13.09.2019.)
- BRANDL, Naida. M. 2017. «Židovska topografija Zagreba kojeg više nema». *Historijski zbornik 69 (1)*: 91-103.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Antibarbarus: Zagreb.
- ČAPO, J., VALENTINA G. Z., ur. (2011.) *Mjesto, nemjesto*. Zagreb-Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku - Inštitut za antropološke in prostorske študije.
- ERNEČIĆ, Dražen. 2005. «Uvod» Židovi u Koprivnici. Muzej grada Koprivnica: Koprivnica. 5-16.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. Josip ZANKI. 2019. *Grad i umjetnost*. Hrvatsko etnološko društvo, Institut za etnologiju i folkloristiku: Zagreb.
- JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka. 2005. «Sinagoga u Koprivnici». *Židovi u Koprivnici*. Muzej grada Koprivnica: Koprivnica. 23-26.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. 1999.. «Zagrebačka sinagoga». *Radovi instituta za povijest umjetnosti (23)*: 121-148.
- KNEŽEVIĆ, Snješka, ur. 2001. *Sinagoga i Zagreb*. Židovska općina Zagreb: Zagreb.
- KNEŽEVIĆ, Snješka, ur. 1995. *Zagrebačka sinagoga: reliquiae reliquiarum (1867.-1942.)*. Židovska općina Zagreb: Zagreb.
- NORA, P. 2007.. «Između sjećanja i povijesti». *Diskrepancija: studentski časopis za društveno humanističke teme 8 (12)*: 135-165
- RIGNEY, A. 2012. «Reconciliation and Remembering: (how) does it work?» *Memory Studies 5 (3)*: 251-258.
- RIGNEY, A. 2004.. «Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans». *Poetics Today 25 (2)*: 361-396.
- SIMPSON, E., MALATHI D. A. 2008.. «Remembering natural disaster. Politics and culture of memorials in Gujarat and Sri Lanka». *Anthropology Today 24 (4)*: 6-12.
- ŠVARC, Krešimir. 1996. *Štikleci iz stare Koprivnice*. Mali princ: Koprivnica.
- ŠVARC, Krešimir. 2005. «Holokaust u Koprivnici» *Židovi u Koprivnici*. Muzej Grada Koprivnica: Koprivnica. 17-22

IZVORI

- Encyclopaedia Britannica. «Synagogue». (<https://www.britannica.com/topic/synagogue> zadnji pristup 13.09.2019.)
- Klikaj.hr. 2017. «Kultura u fokusu. Izložba najuspješnijih fotografija kulturnih događanja u Sinagogi». (<https://www.klikaj.hr/kultura-u-fokusu-izlozba-najuspjesnijih-fotografija-kulturnih-dogadanja-u-sinagogi/> zadnji pristup 12.09.2019.)
- «Prva modna kuća u našoj zemlji». *Privredni vjesnik, broj 614., 30. travnja 1960.* Zagreb
- Festival izvedbenih umjetnosti i kazališta. (<http://www.fiuk.com.hr/index.html#lokacije> zadnji pristup 12.09.2019.)

KAZIVAČI

- BIBA. (2017., 27.12.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- DADON, K. (2017., 13.12.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- GRGIĆ, A. (2017., 10.11.; 2019., 14.05.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- HANA. (2018., 4.1.) Privatna komunikacija.
- PRELEVIĆ, L. M. (2017, 27.12.) Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- SAŠA. (2017., 27.12.) Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- VRANAR, L. (2019., 26.07.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.